

ELŐSZÓ

„Aki négy lábon jár, vagy szárnyai vannak, az barát.”
George Orwell: *Állatfarm*

1. Az állatmese. Az ember mellett a történelem legfontosabb szereplői az állatok. Nekik köszönhető, hogy nem haltunk éhen (vadásszuk, halásszuk, tenyésztjük őket), nem fagyunk meg (prém-bőrben járunk) – a török közmondás szerint *Az ember húsa nem ehető, a bőre nem hordható: ugyan miye van a nyájas nyelvén kívül?* Az állatoknak köszönhető, hogy sikerült végeláthatatlan távolságokat legyőznünk (főleg lóháton), a földet felszántanunk (lóval, tehénnel, egyéb jószággal), galambpostával levelet küldenünk szeretteinknek, s gyermekeinket az állatkerti látogatás után állatmesével elaltatnunk.

A régi hiedelem úgy tartja, hogy nincs különbség emberi és állati tulajdonságok között: minden emberi jellemvonás párhuzamai megtalálhatók a faunában. A nyelvek ÁLLAT → EMBER metaforája a legkedveltebb kifejezőeszközök közé tartozik. A különböző népek metaforái között sok az egyezés és a részleges hasonlóság, azonban lényeges eltérések is megfigyelhetők. Például a litván *asilas*, az orosz *оцѣл* és a magyar *szamárr* egyaránt használatos ‘ostoba ember’ értelemben, azonban e három nyelv közül csak a litvánban fejlődött ki az *apuokas* ‘fülesbagoly’ hasonló jelentése.

Az állandósult szóláshasonlatok tekintélyes részét az állathasonlatok alkotják, melyek már Homérosz eposzaiban is gyakoriak.

Az állatmese, a fabula műfajának megteremtője a legendás mesemondó, a frígiai Aiszóposz (latinosan meghonosodott formájában Ezópus) (i. e. VI. század eleje), aki egy árva sort sem hagyott az utókorra. Ez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy bizonyos nyelvi-stilisztikai ismérvek alapján egyes történeteket az ő nevével hozzanak összefüggésbe. Az *ezópusi* jelző eredetileg a mesélés módját jelentette, s nem azt, hogy állatszereplők idéznek föl bennük bizonyos szimbolikus jelentéseket. Lassanként azonban e mesebeli állatok egyre újabb tulajdonságokra tettek szert, amelyek eléggé elrugaszkodtak a mindennapi viselkedésüktől: az egér, a bárány, a tücsök már nem csupán fizikai valóságukban jelentek meg, hanem a történetek révén a segítőkészség, az ártatlanság és a henyélés megtestesítőjévé váltak (AZ OROSZLÁN ÉS AZ EGÉR, A FARKAS ÉS A BÁRÁNY ÉS A HANGYA ÉS A TÜCSÖK című Aiszóposz-mesékben). Bevonultak az ábrázoló művészetekbe

is, örökös fejtörést okozva a kutatóknak azt illetően, hogy az éppen látható testi tulajdonságaikat szemlélteti-e a művész, vagy az irodalmi alkotások szimbólumvilágából használja föl egyiket-másikat mondandója kifejtéséhez.

Tanító jellegükből kifolyólag szívesen alkalmazták a fabulákat a középkori keresztény prédikátorok, s különösen a felvilágosodás idején váltak Európa-szerte népszerűvé. A legkorábbi, állatokkal foglalkozó keresztény munka, a *PHYSIOLOGUS* [Természettudós] a II. században keletkezett, és nyomtatott kiadásait még a XVIII. században is előszeretettel forgatták: ez lett az állatokkal foglalkozó művek, bestiáriumok alapja, melyekben az állatok vélt és valóságos tulajdonságainak teológiai-moralizáló felfogása mellett fontos szerepet játszottak az antik hagyományok is.

2. Frazeológia. Ugyanez a kétarcúság illik a nyelv frazeológiájára is. Tapasztalataink alapján a *vörös, mint a rák* szóláshasonlat ezen ízelétlábú egyik markáns színét örökíti meg, amiről egy szempillantás alatt mindenki könnyűszerrel meggyőződhet. Azonban a bagoly bölcsességét, a nyúl agyafúrtságát vagy a kígyó okosságát már kifinomultabb pszichológiai módszerekkel sem sikerül tanulmányoznunk.

Válogatásomban a világszerte meglévő állatmotívumokból mutatok be egy 123 állatnevet felvonultató, 124 nyelvből származó, aprócska szeletet: a kötet gerincét képező közmondásokon kívül (*Pénn beszél, kutya ugat*) előfordulnak közöttük szólások (*baglyot visz Athénba*), szóláshasonlatok (*szelíd, mint a kezes bárány*), helyzetmondatok (*Egykor béka volt, most király*), szólásidézetek (*A teknősbéka, miután kilencvenkilenc éven át mászott fel a létrán, lepottyant, és kijelentette: „Pokolba a sietségem!”*) és parasztregulák (*Március oroszlánként köszönt be, és bárányként távozik*). Összesen 2727 frazeológiai egység. Lássuk részletesebben, mi is jellemzi őket:

- a) A közmondások mondatnyi terjedelmű, egy nagyobb közösség körében általánosan ismert, erkölcsi kérdéseket tagláló vagy különféle élethelyzetekre alkalmazható, szájhagyomány útján terjedő, könnyen megjegyezhető kifejezések; gyakran tartalmaznak rímet, alliterációt, asszonáncot, szóképet. Nomád és félnomád népeknél (például a beduinoknál,¹ az arapahóknál) a kultúra egyedüli hordozója és közvetítője a szóbeliség. Náluk a közmondáskincs továbbadása a napjainkban is nagyrészt írástudatlan ifjabbik nemzedéknek az oktatás kizárólagos módja.

¹ A beduin közmondásokról és e nép mindennapjairól lebilincselő olvasmány BAILEY 2004.

- b) A szólások többnyire nem mondatformájú, részben vagy teljesen megkövesedett egységek, gyakran rímmel vagy párhuzamos szerkesztésmóddal.
- c) A szóláshasonlatok olyan kéttagú szerkezetek, amelyek egy főmondatból és egy kötőszóval bevezetett, hiányos szerkezetű hasonlító mellékmondatból állnak. Megértésük mélyebb művelődéstörténeti ismeretek nélkül gyakran komoly nehézségbe ütközik.
- d) A szólásidézetek² humoros, ironikus történetbe ágyazott közlendők, a *mondta N. N.* betoldással. Három részre tagolódnak: többnyire a kijelentést követi a beszélő megnevezése, majd a szituáció rögzítése. Az Amerikai Egyesült Államokban a wellerizmusok egyik fő forrását a XIX. századi kabarétréfák jelentik, s (különösen az iskolások körében) léteznek találós kérdés formájában is.
- e) A helyzetmondatok mondatformájú szólások, szituatív klisék, amelyek figyelmeztetést, fenyegetést fejeznek ki, vagy bizonyos kérdésre adnak választ. Nemcsak az írásbeliséggel rendelkező népeknél fordulnak elő, hanem az afrikai népköltészetben is, például a nyugat-afrikai jorubáknál.
- f) A parasztregulák a paraszti élettel, az időjárással és az egészséggel kapcsolatos, tömören megfogalmazott megfigyelések, tanácsok és következtetések: mikor mi a teendő, milyen jelenléte hatására mi várható.

A közmondások bölcsessége felhívja a figyelmünket a mondanivaló fontosabb részeire, kellőképpen megvilágítja³ a lényegesebb gondolatokat, elősegítve a bevézésüket. Mindegyik annak a közösségnek (népnek vagy népcsoportnak) a történetét és kultúráját tükrözi, amelyben megszületett, ám a megformálásukban az emberi gondolkodás egyetemes törvényszerűsége vesz részt. Éppen ezért ugyanannak a közmondásnak számtalan változata alakult ki. Például a *Minden anyának szép a maga gyermeke* ebben a kötetben megtalálható baglyos, bogaras, gazellás, majmos, malacos, solymos, szamaras és varjas variánsban is. A *Szamár számár marad, ha Bécsbe viszed is* kijelentés igazsága – 'az ostoba ember mindig az marad, bárhová kerül'

² Angolul a nevük 1839 óta *wellerism* (magyarul latinus formában *wellerizmus*), Charles Dickens *PICKWICK KLUB* című regényének egyik alakjáról, Samuel Wellerről, aki sok ilyen kifejezést használt.

³ Az arabok szerint a közmondások a beszéd lámpásai.

– ugyancsak számos módon kifejezhető: *Átrepült egy liba a Rajnán, és ugyanúgy tért vissza* (német), *Ha egy ökör Angliába megy, ökörként fog visszatérni* (izlandi), *Küldd a szamarat Oxfordba, nem lesz ott belőle ló* vagy *Ha a szamár utazgatni megy, nem jön vissza lóként* (angol).

Az említett öt frazematípus nem alkot végleges, zárt rendszert, gyakran átalakulnak egymással: a szóláshasonlat könnyen búvik közmondásbőrbe, és a folyamat fordítva is lezajlik; a szólás alkothatja szólásidézet magvát (*savanyú a szőlő* → „*Savanyú a szőlő*”, *amint a róka mondta, mikor nem tudta elérni*). Négy szerb hasonlat egymás mellé helyezve már egész életre szóló tanácsként működik: *Légy türelmes, mint az ökör, bátor, mint az oroszlán, szorgalmas, mint a méh, és vidám, mint a madár*. A fabula és a közmondás kapcsolata is kétirányú: részint egy mese vagy tanulsága tömörítve közmondásban, illetve szólásban élhet tovább, részint számos mese közmondásban gyökeredzik. Nem mindig világos, melyikük létezett először.

Szorosan fűződik a közmondás a találós kérdéshez is: alakilag egybeeshetnek, és a gyűjteményekben sem mindig választják el őket szigorúan egymástól. Egy türkmén példa: *Ahol vörös tehén legelt, nem nő fű*. Mi az? A megfejtés: tűzvész. Közmondásban természetesen a kérdés elmarad.

3. Gyűjtemények. Sumer agyagtáblákra már i. e. 2100–1700 között jegyezték föl közmondásokat, s a gyűjteményeket kezdőszavak vagy tárgykör szerint rendezték, ahogyan ma is. A főleg Nippurban előkerültek némelyike az egyszerű halandók gondolkodásmódját tükrözi: *Ha az íródeák csak egyetlen sort tud leírni, de szépen, akkor vérbeli íródeák; Amíg megvolt, ágyékkötőnek használták, miután elveszett, szép ruhának mondták.*⁴

I. Amenemhat egyiptomi fáraó (uralk. i. e. 1991–1962) intelmei ugyancsak tartalmaznak közmondás jellegű szövegeket. A legnagyobb hatású európai gyűjtemény összeállítója a holland humanista, Rotterdami Erasmus (1466/1469–1535). Műve első, mintegy 800 közmondást és szólást felölelő kiadása 1500-ban, Párizsban jelent meg (COLLECTEANA ADAGIORUM), s a szólások-közmondások száma később 4658-ra szaporodott. Magyarázó jegyzetei gyakran politikai vagy erkölcsi kérdéseket taglaló tanulmányokká bővültek.

Az európai frazeológia a következő forrásokból merít: 1. az antik irodalom: mitológia, elbeszélések, közmondások, idézetek görög és római szerzőktől; 2. a Biblia; 3. egyéb ókori források, az ókori világszemlélet fogalmai; 4. a világirodalom: regények, drámák és film-

⁴ CUNNINGHAM 1997–2006.

változataik; 5. a középkor és a reformáció: közmondásgyűjtemények, illusztrációik, irodalmi szövegek; 6. fabulák, humoros mesék, tündérmesék, állatmesék, legendák.⁵

A szólások ugyancsak korán fölkeltek a kutatók érdeklődését, ezért nemegyszer a közmondásokkal együtt vizsgálták és közölték őket. A szóláshasonlatok már kevésbé vonták magukra a figyelmet (leginkább a stilisztikai-retorikai vizsgálódásokban olvashattunk rólu-k), de néhány nyelven léteznek őket feldolgozó szótárak is.⁶

4. A válogatás tartalma és felépítése. A közmondásgyűjtemények eltérően kezelik a közölt szövegeket. Némelyek közmondás ürügyén a szállóigékre, irodalmi idézetekre, beiktatási beszédfoszlányokra is kiterjednek, jócskán megnehezítve a válogatás munkáját. Ennek oka gyakran az, hogy túlságosan tág közmondás-definíciót használnak. Gyakran a szövegek meglehetősen hosszúak, de ilyenkor a Múzsza segédkezését elárulja nemcsak szerkezetük, hanem túlburjánzó metaforahasználatuk is.

A csoportosítás elve az állatok nevének (a vezérszavaknak) az ábcérendje. Ahol egy közmondásban több állat is előfordul, ott a besoroláskor inkább a ritkább állattal kapcsolatosak számát szaporítom. Jelzős vagy főnévi összetételek esetében a szót az alapszóhoz osztom be, tehát a kismacska a macska, a szamárcsődör a szamár alatt található. Ha azonban a hímet, a nőtényt és a kicsinyeket önálló lexéma jelöli, vagy ha összefoglaló terminusuk, elítélő vagy szépítő megnevezésük is létezik, akkor külön szócikkbe kerülnek, mint a *csikó*, *csődör*, *gebe*, *kanca*, *ló* és *paripa*. A leggazdagabb szócikkeket a *kutya* (284), a *ló* (230) és a *hal* (119) alkotja. Természetesen minden földrész frazeológiájában a rájuk jellemző növény- és állatvilág képviselői vannak túlsúlyban: Afrikában a krokodil, a leopárd, a majom, az oroszlán, az orrszarvú, a pók, a sakál és a zebra, Ázsiában a tigris. Az elefánt, a teve és a teknősbéka mindkét kontinensen gyakori szereplő. Két mitológiai lény is előfordul az anyagban, a fénix és a sárkány, ők főleg az ázsiai népek közmondáskincsének szereplői.

Legelől a kifejezés magyar fordítása áll. Egy részük könnyen érthető, ilyenkor nem fűztem hozzájuk magyarázatot. Ezt követi egy, két vagy három nyelv, amelyben elterjedt; a nálunk kevésbé ismertek esetében zárójelben a legfontosabb ország, ahol beszélik. Összekötő nyelvként is használtaknál csak azokat sorolom fel, ahol államnyelv:

⁵ PIIRAINEN 2012.

⁶ КЮВЛИЕВА-МИШАЙКОВА 1986 (bolgár), РАК 2007 (lengyel), ČERMÁK–HRONEK 2009² (cseh), BALÁZSI 2017 (magyar).

szuahéli (Kenya, Tanzánia, Uganda). Az *angol* megjelölés a Nagy-Britanniában használt nyelvváltozatra vonatkozik, az *amerikai* pedig az egyesült államokbeli és a kanadai angolra. Amikor a forrás pontosan megjelöli a földrajzi környezetet is, ahol az adatot följegyezték, ezt is megadom.

Ha egy országban több nyelvet beszélnek, és az irodalom nem említi, melyikben használatos a kifejezés, csak az országot tüntetem föl. Például *Indonézia* magába foglalja az indonézt, a malájt, az angolt, a hollandot, a különféle pidzsinek és egyéb nyelvek, nyelvjárások tu-catjait. A nigériai nyelveket sem mindig sikerült pontositanom, ezért gyakori a *Nigéria* megjelölés. Ahol azonban a forrás lehetővé teszi, ott ehelyett a pontosabb *basza*, *hausza*, *igbo*, *yoruba*, *nupe* vagy *tiv* olvasható.

A felhasznált gyűjtemények elavult vagy pontatlan megjelöléseit a mai nyelvhasználathoz igazítottam: *kelta* helyett *ír*, *skót* vagy *velsz*, *mór* helyett *arab*, *komi* helyett *zürjén*, *eszkimó* helyett *inuit*, *kaffer* helyett *xhosza* szerepel.

A közmondások nyelveinek földrészek szerinti megoszlása:

Európa: albán, angol, baszk, bolgár, bosnyák, cseh, dán, észt, felső-szorb (Németország), finn, flamand, francia, görög, holland, horvát, ír, izlandi, jiddis, katalán, korzikai, latin, lengyel, lett, litván, lív (Lettország),⁷ máltai, manx (Nagy-Britannia), montenegrói, német, norvég, olasz, orosz, portugál, román, skót, spanyol, svéd, szerb, szlovák, szlovén, ukrán, vallon (Franciaország), velszi.

Afrika: amhara (Etiópia), arab, asanti (Ghána), bambara (Mali), basza (Nigéria), csvana (Botswana), duala (Kamerun), eve (Ghána), galla (Etiópia), haja (Tanzánia), hausza (Nigéria), igbo (Nigéria), ila (Zambia), joruba (Nigéria), karanga (Csád), kigirjama (Kenya), kikongo (Kongó), kikuju (Kenya), malgas (Madagaszkár), mandingo (Guinea), maszáj (Tanzánia), nandi (Kenya), ndau (Mozambik), ndonga (Angola, Namíbia), nupe (Nigéria), nyandza (Malawi), nyangi (Kenya), nyika (Malawi), pedi (Dél-Afrika), sona (Zimbabwe), szoto (Dél-Afrika), szuahéli (Kenya, Tanzánia, Uganda), tamasek (Mali), tiv (Nigéria), tonga (Zambia, Zimbabwe), vai (Libéria, Sierra Leone), venda (Dél-Afrika), volof (Szenegál), xhosza (Dél-Afrika), zande (Kongói Demokratikus Köztársaság, Közép-afrikai Köztársaság, Szudán), zulu (Dél-Afrika).

⁷ 2007-ben Tapani Salminen még 10 idős beszélőjéről tudott. Azóta 2013-ban elhunyt az utolsó személy is, aki anyanyelveként használta. Mai ismerői mind második nyelvként sajátították el, és gondosan ápolják (MOSELEY 2008: 257, SALMINEN 2007: 222).

Ázsia: badaga (India), bengáli (India), bodzspuri (India), burmai, csittagon (Banglades), csuvas (Oroszország), dajak (Malajzia), erza mordvin (Oroszország), moksa mordvin (Oroszország), grúz, héber, hindi, indonéz, japán, kalmük (Oroszország), kasmíri, kínai, kumani (India), kurd, lao (Laosz), maláj, malajálam (India), maori (Polinézia), marathi (India), mongol, örmény, pandzsábi (India), pastu (Afganisztán, Pakisztán), perzsa, szingaléz (Srí Lanka), tamil (India), telugu (India), thai (Thaiföld), tibeti, török, urdu (India), udmurt (Oroszország), vietnami, zürjén (Oroszország).

Amerika: amerikai angol, inuit, német (Pennsylvania), odzsibva (Kanada), spanyol (Kolumbia).

5. Magyar megfelelők. Ha az idegen nyelvű közmondásoknak van magyar megfelelőjük, akkor ezt közlöm. Ha nincsen, magyarra fordításukkor a nálunk meghonosodott tömör szerkezeteket alkalmazom. A közmondások számos változata közül először a jelentésben legközelebbit adom meg. Ugyanakkor arra is törekedtem, hogy ne ismétljem őket: ilyenkor rokon értelmű változataikat sorolom fel. Egymást követő szinonim kifejezéseknél gyakran csak az első(ke)t látom el magyar ekvivalenssel. Mint e válogatásból is kitetszik, ugyanazok a kifejezések egymástól időben-térben távoli népeknél is kialakulhattak, nem szükséges feltétlenül átvételre, kölcsönzésre gyanakodnunk, ha valamelyik közmondásunk hasonlít egy szlovák, arab vagy kínai közmondásra. Némely esetben azonban egyes irodalmi művek érdemben hozzájárultak az elterjedésükhöz. Ilyenkor a magyar megfelelők előtti sorban könyvecske utal irodalmi forrásukra.

E könyv néhány oldalát végigolvasva is rögtön látszik, mily szoros szálak kötik össze az egymástól távol élő népek gondolkodását, de az eltérő észjárásuk is nyomon követhető. Olyankor, amikor a látszólag egyszerű megállapítás valamilyen jellegzetes népszokásra utal, kapcsos zárójelben ezt is megadtam. Kúpos zárójelben állnak az értelmezések és magyarázatok.

6. Mutató. Mivel ugyanarra az élethelyzetre számos hasonló közmondás született, mi sem természetesebb, mint hogy sokszor több szinonimával is rendelkeznek. Ezekre a szócikk végén kis nyíl hívja fel az Olvasó figyelmét. Egyes állatok csupán egyszer-kétszer fordulnak elő, másutt pedig egy frazémában kétféle állat is szerepel. Ezeket a kötet végi mutató tartalmazza.

7. A közmondások stílusa. A szócikkeket a magyar kifejezés angol megfelelője zárja. Különbéféle szerkesztők, különbéféle angol nyelvi szövegek tömegéből készült válogatás elengedhetetlenül magán viseli a szerkesztési elvek sokrétűségét is. A kifejezéseket leggyakrabban irodalmi angol nyelven adom meg. Néhol azonban megőriztem

az eredeti formát, ezzel is utalva az angolnak az illető országban használt változatára. Jamaicában többnyire nem segédigével, hanem az ige elé rakott *no* szóval tagadnak: *No call alligator long mouth till you pass him*. A XVI. században a brit angolban ugyancsak a *do* nélküli formát használták, a segédigés szerkezet a század derekától kezdett tért hódítani; Shakespeare-nél már mindkettő előfordul. Erre is meghagytam néhány példát a gyűjteményben, így érzékeltetve a közmondás igen tiszteletreméltó korát. Gyakran elmarad a standard angolban használt névelő is.

8. Irodalomjegyzék. A bibliográfia feltünteti az összes forrást, ahonnan a kötet anyaga származik. Zömében szótárakról, kézikönyvekről van szó, de helyet kapnak itt az állatokkal kapcsolatos kifejezésekről szóló tanulmányok és általános frazeológiai munkák is. Idegen nyelvű műveknél az adatok után szögletes zárójelben föltüntettem a témájukat is. Könyviadásunk gyakorlatában ilyenkor az oldalszámot nem szokás megadni, ez csak a részletes bibliográfiai leírásban, katalóguscédulákon szerepel. Én ezt is fontosnak tartom: a szóban forgó mű terjedelmének ismerete lényeges összetevője a forrásról kialakult benyomásnak. Ha az előszónak külön számozása van, erre római szám utal. Tehát így: xxxviii, 448 oldal [európai közmondások].

9. Befejezés. Afrika-szerte fontos szerepet játszik a nem verbális kommunikáció egyik különleges válfaja, a dobnyelv. Nyugat-Afrikában a közmondásokat gyakran eldobolják. Ez annál is inkább megtehető, mert némely nyelvek zenei hangsúlya a dob hangjaival könnyűszerrel visszaadható. Ugyanígy a dobnyelvet vették és veszik gyakran igénybe fontos hírek közlésére. Régebben a sürgős üzeneteket lóháton is továbbították. A joruba metafora szerint a közmondás ló, amely a beszélő kátyúba ragadt szavait emeli ki, lendíti tovább, juttatja el a kommunikáció címzettjének. Így örökíti meg ezt egy dal:

Owe lesin oro,	Közmondás a szó lova,
Oro lesin owe,	Szó a közmondás lova,
Boro ba sonu,	Ha hiányzik egy szó,
Owe la o fuwa. ⁸	Közmondás lesz a jó.

Minden kedves Olvasónak kívánok élvezetes barangolást, felfrissítő poroszkálást a világ frazeológiakincsének üdítő világában!

Balácsi József Attila

⁸ AKANLE–OLUTAYO 2012: 260.